

Következetlen-e a nyelv?

Egy matematikus barátom nemrég világos okfejtéssel megmagyarázta, „milyen rendszertelen az ún. nyelvi rendszer”. Tételét bőséges példaanyaggal támogatta. Ilyen érvei voltak:

a) A *víz* szónak tárgyesete *vizet*, többes száma *vizek*; a *híd* szónak ugyanilyen toldalékolásában azonban *a* hangot találunk: *hidat*, *hidak*.

b) A tréfás szójátékként is emlegetett *számár*, *tanár* szók még nagyobb eltérést mutatnak: *szamarat*, de *tanárt*, illetőleg *szamarak*, de *tanárok*.

c) Ha kimegyek a szobából, kalapot teszek a fejemre. De a nóta szerint „Kalapom fejembe vágom”.

d) Ugyancsak egy nótásor szerint „Addig iszom, míg a világ világ lesz.” (Én egyáltalán nem iszom szeszes italt — tette hozzá nevetve —, tehát a nótát csak a nyelvtani szerkezet kedvéért idézem.) A közmondásban meg „Addig jár a korsó a kútra, míg el *nem* törik.” Ki tud itt eligazodni?

e) Vagy Petőfi, vagy József Attila nem tudott magyarul. Petőfi ugyanis így énekelt: „A virágnak megtiltani nem lehet, hogy *ne* nyíljen...” József Attila viszont azt kérdezi: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam...”

f) A *zöld* szó az Értelmező Szótár szerint is jelenthet „éretlen”. Az éretlen szilva piros, tehát a kék szilva piros, mikor zöld. Mi ez, ha nem feje tetejére állított logika?

g) Hát még a helyesírás!

Matematika szakos tanár — három szó, *matematikatanár* egy szó; *Marx tér* kötőjel nélkül, *Marx-idézet* kötőjellel írandó. Ki tud ebben kiokosodni?

Míg ezt a precízen összeállított listát hallgatom, arra gondolok, vajon olvasta-e barátom a Helyesírási tanácsadó szótár bevezetőjét, amelyből megtudhatja, hogy a budapesti Keleti pályaudvar neve négyféleképpen is írható — helyesen.

A panaszlajstromnak azonban még nincs vége.

h) Itt vannak a nyelvi bizonytalanságok, az így is lehet, úgy is lehet ingadozások: a Kati és Jóska *element* vagy *elementek*, szíveskedjen vagy sziveskedjék, *csend* vagy *csönd* félék még hagyján. De ha valaki azt mondja, *kifestettem* a lakásomat, nem tudom, hogy ezt a munkát iparossal végeztette, vagy a „csináld magad” mozgalom lelkes tagjaként működött. Akkor is zavarban vagyok, ha azt hallom valakiről, hogy *paraszt*. Hiszen nem tudom, hogy egy becsületes tsz-tagról vagy egy nevetlen, durva fráteréről van-e szó.

Hol van mindezekben a logika? Barátommal együtt gyakran kérdezik mindazok, akik egy kicsit mélyebben, egy kicsit gondosabban akarják nyelvi köntösbe öltöztetni gondolataikat.

A kérdés nagyonis jogos, hiszen az iménti felsorolás korántsem teljes. Ha végiglapozunk egy nyelvtankönyvet, nyelvi kérdésekkel foglalkozó akár szaktudományi, akár népszerűsítő munkát, mindegyikben bőséggel találunk olyan adatokat, amelyekkel súlyosbíthatjuk a vádat a nyelvi következetlenséget bizonygató perben.

Még a nyelvtudomány művelői sem egyformán vélekednek e kérdésben. Van, aki a kívülállók szigorával (vagy elfogultságával) bírálja a nyelvi jelenségeket. „...a nyelv nagyon bonyolult, és sok benne a következetlenség, azonkívül sok benne az átmeneti kategória és sok az egyedi, individuális alakzat.” (Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970. 31.)

E sorok célja sem az, hogy az elmarasztaló véleményekkel, vádakkal szemben mindenáron valamiféle mentséget kereső, felmentésért kardoskodó védőügyvéd szerepét játsszam. Sokkal inkább a tout comprendre, c'est tout pardonner elv alapján

az ún. nyelvi következetlenségek nyitjára próbálok rámutatni. Azoknak a sokszor valóban igen szövevényes, kanyargós ösvényeknek a nyomát követem, amelyek, ha nem szüntetik is meg a kételyt, legalább megvilágítják egy-egy valóságos vagy látszólagos nyelvi következetlenség létrejöttét, és egy kis bepillantást engednek a valóban bonyolult nyelvi gépezet működésébe.

Nincs szükség arra, hogy visszamenjünk Ádámgig és Éváig. A nyelv általános törvényszerűségeinek taglalása nem mindig segít, még kevésbé meggyőző. Azokat az alaptételeket, amelyek a nyelvi fejlődés tekintetében, a nyelvi következetlenségek magyarázatában is jelentősek, s amelyek a nyelv és társadalom szoros kapcsolatának tükrében mutatkoznak meg, már amúgy is feltárták a marxizmus klaszszikusai.

A századeleji híres svájci nyelvészre, Saussure-ra hivatkozva sokszor idézzük a nyelvi jelenségek vizsgálatában a sakk hasonlatot is, amely szerint a nyelvi rendszer (nyelvtan) megfelel a sakkjáték szabályainak, a nyelvi jelek felhasználása, a beszédben való alkalmazása pedig a sakkfigurák mozgatásának, az egyes játszmáknak. Ez a sakk hasonlat valóban jól kifejezi a nyelvhasználat sokféle lehetőségét, kombinatív hajlékonyságát, csaknem végtelen rugalmasságát. Am van egy lényeges különbség a nyelv és a sakk között: a sakkjáték szabályai létrejöttük óta változatlanok. A nyelv szabályai viszont — akárcsak a társadalom jogi vagy erkölcsi törvényei — maguk is változnak a változó idővel együtt. Ezért a nyelvet nem tekinthetjük úgy, mint élettelen tárgyat. Ha már a hasonlatok világában mozognak (s a modern korban egyre nehezebb kilépni ebből a bűvkörből), a nyelvet — bizonyos vonatkozásaiban — sokkal inkább a mozgó, fejlődő biológiai lényekkel vagy valamilyen vegyi folyamattal vethetnénk egybe, mintsem a világnak mozdulatlan, változatlan elemeivel.

Ehhez még hozzáfűzők annyit, hogy amint nincs a világon két egyforma biológiai egyed, ugyanúgy nincs a nyelvi valóságban, a beszédben sem két tökéletesen azonos közlés, megnyilatkozás; ahogyan tehát egy egyéniség sem ábrázolható pontosan általános vonásokkal (ezt jól tudjuk a sematikus irodalom szemlélet korszakából), jöllehet azokból szövéődik össze, ugyanúgy a nyelv vagy a nyelvi fejlődés általános, tipikus jegyeiből sem szintetikus úton jönnek létre az egyes nyelvi tények. Szükségszerűen kudarcba kellett fulladnia tehát az olyan vállalkozásnak — volt ilyen kísérlet —, amely Shakespeare egyes stíluslemeinek feltárásával akart új shakespeare-i drámát alkotni. (A Faustoknak sem sikerült homunkuluszt létrehozni.)

Mint az előbbi idézet is jelezte, a nyelvi rendszer igen bonyolult. Hogy eligazodjunk benne — akár a következetlenség nyomában járva, akár másként —, külön-külön kell kibogoznunk az egyes szálakat.

A *vizet, hidat* esetben egyszerű a dolog. A mai nyelvhasználatnak ez a következetlensége rögtön eloszlik, ha visszapillantunk a nyelv történeti távlatába. Minden iskolás gyerek megtanulja a párokba rendeződő magas és mély magánhangzókat (*ü—u, ö—o, e—a*). Nyelvünk egy régebbi korszakában a mai magas *i*-nek is volt mély (veláris) párja. Ennek használata azonban megszűnt az idő folyamán (ahogyan pl. az egykor *ly*, hangnak is csupán a konzervatív helyesírás őrizi nyomát — sok kisdíák bosszúságára). Emlékét azonban mai napig jelzik a *hidat*-féle, eredetileg egy hangrendű, ma vegyes hangrendűnek minősülő szóalakok.

Hasonlóan csupán látszólagos a következetlenség a *tanár, számár* szók toldalékolásának eltéréseiben is. A *számár—szamarat* esetében megőrződött továltakozás szabálya is már a múlté. Újabb keletkezésű szavaink nem követik; így a *tanár* sem.

A nyelvi alakulás szövevényébe, mintegy vegykonyhájába enged betekinteni a *kalapot fejemre, fejembe*-féle kettősség. A határozók rendszere egyike a nyelv legdúsabban hajtó, legbujábban szétágazó jelenségeinek. Az iskolában úgy tanuljuk, hogy a határozó a cselekvés, történés, létezés valamely körülményét fejezi ki. Mint-hogy a cselekvésnek, történésnek vagy létezésnek rengeteg körülménye lehet, rengeteg határozófajta alakult és alakul napjainkban is. A sokféle határozó kifejezésére sok viszonyító jelet (ragot, névutót stb.) használunk. Elsősorban persze a legrégebb, legkézenfekvőbb és legkonkrétabb körülményt jelölő határozónak, a helyhatározó-

nak keletkezett egész sor kifejező eszköze, amelyeket aztán felhasználnak sok más határozó jelölésére is: *Szegedtől Pestig hosszú az út; Hétfőtől szombatig hosszú az idő* (Mészöly Gedeon egykori példája). A helyviszonyok tekintetében a közismert *hol, honnan, hova* kérdésre felelő irányhármasság mellett meg szoktuk különböztetni a bel- és külviszonyt is aszerint, hogy valaminek a belsejében vagy rajta kívül levő helyen történik valami (*szekrétányban; szekrétányon vagy szekrétány mellett*). A *fej és kalap* esetében nyilvánvalóan csakis külviszonyról lehet szó. A *-ba, -be* belviszonyt jelölő toldalék használata tehát itt következtelen. Valóban az volna, ha ezt a *-be* ragos szóalakot használnánk a kalappal történő minden cselekvés helyviszonyának jelölésére. De figyeljük csak meg, mit is csinálunk a kalappal! Akárhogyan tehetjük, illeszthetjük, de mindig csak a fejünkre. Ha viszont *vágjuk, csapjuk*, akkor fejünkbe; tehát olyankor, amikor egy igen erőteljes mozgást, szinte a belehatolást érzékeltető cselekvésről van szó, akkor belviszonyt jelölő toldalékot használunk. Ezzel is jelezve a cselekvés fokozott intenzitását. (Ugyanígy: *oldalba lök* vagy *vág* valakit.) A kül- és belviszony változtatása tehát igen finom árnyalatnyi jelentéskülönbségek kifejezésére, érzékeltetésére használható fel. Egyébként is kül- és belviszony határán — mint általában a szomszédos nyelvi jelenségek közt — nincs szigorúan őrzött sorompó, gyakoriak az átmenetek.

Hasonlóan finom, árnyalatnyi megkülönböztetés rejlik a korhelynótában és a korszós közmondásban kifejezett cselekvések között. Az *addig iszom* esetében két, egyszerre induló, párhuzamosan haladó és együttesen megszűnő cselekvésről, ill. folyamatról van szó. Ezzel szemben a kútra járás megszűnik abban a pillanatban, amikor a korszó eltörik, vagyis itt az *addiggal* kifejezett párhuzamosság csak negatíve érvényes: az egyik történés (összetörés) bekövetkeztével megszűnik a másik (a kútra járás). A látszólagos következtelenség tehát nagyon finom logikai megkülönböztetést takar.

Akik még a régi, latin—görög grammatikával zsúfolt iskolából kerültek ki, megtanulták a litótész törvényét, azt, hogy a kettős tagadással erős állítást fejezünk ki. Ez a tétel sok idegen nyelvben érvényes. A magyar nyelvben azonban más a helyzet. Nyelvünk az egyszeres tagadás mellett lehetővé teszi a tagadás fokozását; többszörösen is tagadhatunk valamit anélkül, hogy tagadásunk állítássá válna: a) *nem iszom szeszes italt*, b) *nem iszom semmiféle szeszes italt*, c) *sohasem iszom semmilyen szeszes italt sem*. Ugyanígy tiltásban: *ne zavarjanak*, *ne zavarjon senki*, *ne zavarjon senki sem*. Ezek a fokozatok a tagadás, tiltás körébe vágó szókkal, kifejezésekkel kapcsolatban alkalmazhatók. József Attila tehát a tiltásnak egyszerű (egyszeres), Petőfi fokozott (többszörös) formáját használja.

A kék vagy zöld szilvás szójátékok — úgy hiszem — nem annyira nyelvi, mint inkább természetrajzi kérdés. Efféle játékosan hangzó, de nem következtelen szabály még a komoly matematikában sem ismeretlen, hiszen kátharmadnak a három-negyede egyketted.

Nehezebb megbirkózni a helyesírási kérdésekkel. Ha valahol, úgy itt valóban lehet következtelenségekről beszélni. Ám ezeknek a következtelenségeknek jó része megszűnik akkor, ha figyelembe vesszük azt a legtöbbször elfelejtett alapelveket, hogy a helyesírási rendszer nem az egyes közlésekben, mondatokban kifejezett tartalom, hanem a bennük alkalmazott nyelvtani szerkezet alapján alakult ki, ill. ahhoz igazodik.

Egy nemrég elhunyt kiváló tudósunk hévvel magyarázta az alábbi két mondat teljes tartalmi azonosságát: „F. hó 9-én kelt levelére hivatkozva, értesítem...” és „F. hó 9-én kelt levelére hivatkozással értesítem...” Kétségtelenül igaza volt. Csak abban tévedett, hogy a tartalmi azonosság alapján akarta a helyesírást — közelebből a vessző használatát — szabályozni. Az első esetben ugyanis a *hivatkozva* alaptagú igeneves szerkezet mint tagmondat értékű szókapcsolat vesszőt von maga után. A második mondatípusban a *hivatkozással* szó az *értesítem* állítmány határozója, közvetlen bővítménye, azzal alkot egy szószerkezetet, tehát indokolatlan, sőt helytelen volna őket egymástól vesszővel elkülöníteni.

A helyesírás alakulását irányító nyelvi, nyelvtani szabályok — akárcsak a társadalmi élet írott vagy íratlan törvényei — gyakran keresztezik egymást. Így jönnek létre azok a furcsa esetek, amilyenekre a *Keleti pályaudvar* különféle írásmódjai mutatnak kitűnő példát.

A nyelvi alakulásnak ezekből a kereszteződéseiből, a fejlődés útjának egyenlőtlenségeiből származnak azok az ingadozások, illetőleg kettősségek is, amelyek sokszor kételyt támasztanak bennünk, bizonytalanságot okoznak a nyelvhasználatban. A nyelvi alakulásnak ezek a hajtásai a szakembert óvatossá, a kívülállót türelmetlenné teszik. Ámde a nyelvnek ezzel a nagy választékot kínáló bőségével szemben elhangzó panaszok olyanfélék, mint amikor valaki a ruhákkal zsúfolt szekrény előtt állva, nem tud mit magára öltetni.

Ezzel a válogatással a nyelvi következetlenségek területéről átlépünk a nyelvi kiválasztásnak, más szóval a stílusnak a kérdéskörébe.

Erről azonban majd máskor!

CZIGÁNY LÓRÁNT

Nyelvünk a világban

A KÜLFÖLDI EGYETEMI MAGYARTANÍTÁS GONDJAI RÓL

„A JÓINDULAT MEGNYERÉSE”

Megtisztelő és felelősségteljes feladat a *Tiszatáj* szerkesztőségének kérése: tájékoztatni a hazai közönséget a külföldi egyetemi magyartanítás gondjairól. Mivel az utóbbi években egyre gyakrabban esik szó a hazai sajtóban az ország határain kívül élő — főként a nyugati országokban letelepedett — magyarok ügyes-bajos dolgairól, anyanyelvi műveltségük ápolásáról, s arról, hogy tudatuk „szinkronba kerüljön” a hazai valósággal, kétségtelen alkalmas a pillanat, hogy a magyar nyelv és irodalom egyetemi szintű oktatásának néhány külföldi problémáját is áttekintsük. Annál is inkább, mert máris jelentkeznek olyan nézetek, melyek szerint az egyetemi oktatás csak része a külföldi magyarokkal kapcsolatos problémakörnek. Írásomban azt szeretném kifejezni, hogy melyek a külföldi magyaroktatás sajátos nehézségei, milyen kapcsolatban van a már külföldön született, de a magyarsággal mégis érzelmi kapcsolatban levő ún. második és harmadik generációs magyarok magyarságtudatának kialakításával, s milyen támogatást nyújthat, illetve kellene nyújtani az otthoni hivatalos szerveknek — gondolok itt elsősorban az MTA Irodalomtudományi, Nyelvtudományi, Történettudományi Intézeteire, a Kulturális Kapcsolatok Intézetére és talán a Magyarok Világszövetségére is — a külföldi magyartanítás hatékonyabbá tételéhez.

TÖRTÉNETI KÖZELÍTÉSMÓD

Az idén lesz 180 esztendeje, hogy 1792-ben Vályi K. Andrást kinevezték a magyar nyelv és irodalom rendes tanárának a pesti egyetemre. Következik ebből, hogy a magyar nyelv és irodalom mint *egyetemi diszciplína* hosszú múltra tekinthet vissza. Az egyetemi oktatás hagyományának ezt az aspektusát mi sem helyezi elő-